

***Valentinianus Brigetio*ban, a 370-es évek eseményeinek
régészeti azonosítása *Pannoniában***

Készítette: Négyökrű Tibor

Témavezető: Dr. Bartus Dávid

Tartalom:

Bevezetés:.....	3
Az eseménysorozat régészeti azonosítása:	6
Az erősítési hullám:	6
A támadást kiváltó erő:.....	7
A támadás kiterjedése és azonosítása:	12
I. <i>Valentinianus</i> császár útja:	15
I. <i>Valentinianus Brigetio</i> ban:.....	17
II. <i>Valentinianus Brigetio</i> ban:	28
Összefoglalás:.....	29
Bibliográfia és rövidítések feloldása:	31

Bevezetés:

A 2025-ben megrendezett Országos Tudományos Diákköri Konferenciára benyújtandó pályamunkámnak a „*Valentinianus Brigetioban*” címet adtam. A 370-es évek eseményeinek régészeti azonosítása címet adtam. A téma alapjaként szolgáló eseménysorozatot a későrómai történetíró *Ammianus Marcellinus* írja le részletesen „*Rerum gestarum libri*” című művének 29. és 30. könyvében. A dolgozat elején ezt fogom körültekintően bemutatni, mivel ez elengedhetetlen a téma átlátásához. Az ez után következő részben pedig több olyan lelőhelyet és épületet fogok ismertetni, amely közvetlenül vagy közvetetten köthető a tárgyalt eseménysorozat több pontjához. Ezek között nem csak maga a téma szempontjából fontos, hanem mind regionálisan mind a római birodalom területének régészeti kutatásának szempontjából egyedülálló helyszínek szerepelnek. A dolgozat fő címének azért a „*Valentinianus Brigetioban*” címet adtam mivel az eseménysorozat itt ért véget *I. Valentinianus* halálával és *II. Valentinianus* megválasztásával, amelyek feltehetőleg helye azonosítható. A téma különböző pontjait tárgyaló kutatások már szép számban léteznek viszont ezekről ilyen fajta összefoglaló mű – amely az *Ammianus Marcellinus* által leírtak szempontjából megy végig a történeten – még nem készült. A dolgozat tehát történeti adatokat gyűr össze régészeti információkkal, amelyben jócskán szerepelnek új, saját kutatásom eredményei is.

Ahogy a fő- és alcímből kiderülhet *I. Valentinianus* (364-375) uralkodásának időszakában helyezendők el az események. Az alacsony sorsú *pannoniai* családból származó császár már uralkodása kezdetétől fogva harcot folytatott a barbár népek ellen. *Galliában* tartózkodott 365 és 375 között, innen az *alemannok* ellen vezetett hadjáratokat. A 360-as évek második felében *Britanniát* támadták meg a skótok, *pictek* és a szász kalózok és megölték *Nectaridus comes litoris Saxonici*, illetve elfogták *Fullofaudes dux Britanniarum*ot – akik magas rangú hivatalnokok voltak – így ezzel nagy csapást mérve a provinciára. *Tripolitániában* pedig *Firmus* vezetésével a mórok lázadtak fel és tették instabillá a helyzetet. *I. Valentinianus* barbárokkal való utolsó hadakozása *Pannoniában* ment végbe, ennek az okának, illetve megtorlásának története pedig a dolgozat címadó eseménysorozata.¹

A fentiekből is levezethető (sorozatos betörések és azok leverése), hogy *I. Valentinianus* császár nagy figyelmet fordított a birodalom peremvidékeinek és határainak védelmére, amely az uralkodása során végbemenő barbár betörések ténye alapján nem ment tökéletesen, azonban a veszélyek eseteként hosszabb vagy rövidebb idő alatt elhárításra kerültek. *Pannonia* esetében sem volt ez másképp. *Ammianus Marcellinus* említi, hogy: „*Valentinianus* ugyanis

¹ Jones 1973: 139-140.

uralkodásának kezdetétől fogva dicséretes, de túlzott buzgalommal iparkodott a határokat megerősíteni.”² *Pannoniában* ekkoriban tehát egy nagy erődítési hullám ment végbe, amelynek keretében a *barbaricum*ban elhelyezkedő előretolt – tehát nem hídfőállásnak vagy ellenerődnek nevezhető – erődöt is építettek a, vagy legalább is megpróbálták. Ez a kvádok területén, annak *Valeria* provinciával határos részén helyezkedett el. Az erőd építésének helyszínéről elűzték az ottani lakosokat, amely általános nyugtalanságot váltott ki a kvádok körében. *Valeria* erődítési munkálatait *Frigeridus dux* irányította 371 és 373 között, aki a helyzet elmérgesedésének megelőzése érdekében, a kvádok elégedetlenségére való tekintettel leállította az építkezést. A befolyásos *Maximinus* – aki a *praefecus praetorio Galliarum* tisztséget töltötte be – a császár *Pannonia* határainak erődítése szempontjából való érzékenysége ráérezve *Frigeridust* leváltatta a posztjáról és a fiát *Marcellianust* javasolta a *dux Valeriae* hivatalának betöltésére. *Marcellianus* minden áron be akarta fejeztetni az erődöt. A kvádok elégedetlensége ekkor még mindig nem hagyott alább, azonban erőszakos eszközökhöz nem folyamodtak. Ez akkor változott meg mikor *Marcellianus* a kvádok királyát *Gabinust* tárgyalásképpen lakomára hívta majd közvetlenül ezután meggyilkoltatta.³

A kvádok a királyuk meggyilkolásának okán tehát 374-ben a szarmatákkal szövetségben lerohanták *Pannonia* és *Moesia* térségét. *Ammianus* több ponton is sulykolja a támadás kegyetlenségét. Az éppen aratást végző lakosság jó részét meggyilkolták, akit nem azt pedig rabszolgaként elrabolták. Az állataikat és a learatott terményeket pedig zsákmányul ejtették. A nagymértékű gyilkolás és fosztogatás következtében, nagymértékben csökkent az aratást folytatni tudók száma. Ezzel és az elhurcolt állatokkal együtt nagy csapást mértek *Pannonia* mezőgazdaságára. A támadás súlyosságát csak növelte az a tény, hogy a korábbi császár *II. Constantius* lányát is majdnem rabul ejtették, aki éppen *Gratianushoz* a jövődöbelijéhez utazott és egy *Prista* nevű birtokon ebédelt. *Messala*, *Pannonia secunda consularis*a azonban a hivatali kocsijára ültetve sikeresen, az innen 26 mérföldre lévő *Sirmiumba*/*Sremska Mitrovica*/*Szávaszentdemeter* menekítette.⁴ A fosztogatók *Sirmium* ostromát nem kísérelték meg az ilyesfajta hadviselésben való tudatlanságuk és a temérdek felhalmozott zsákmány miatt. A kvád-szarmata csapatok ezután a *Valeriában* tartózkodó *Equitiust* kezdték üldözni – aki *Illyricum* katonai parancsnoka *comes et magister milituma* volt –, mivel őt hitték *Gabinus* király meggyilkolásának elrendelőjének, tévesen.⁵ A barbárok leverésére a *pannoniai* és a

² Amm. Marc. XXIX 6/2.: „*Valentinianus enim studio muniendorum limitum glorioso quidem sed nimio, ab ipso principatus initio flagrans,*”

³ Amm. Marc. XXIX 6/3-5.; Jones 1971: 577.; Mráv 2005: 295.

⁴ Jones 1971: 600.; Amm. Marc. XXIX. 6/7.

⁵ Jones 1971: 282. Amm. Marc. XXIX. 6/12.

moesiai legiót vezényelték, amelyek katonái a kvádok és szarmaták legyőzésének dicsőségéért folyó versengés miatt nem tudtak együttműködni. A szarmaták először a *moesiai legióra* támadtak, akiket felkészületlenül értek, majd a *pannoniai* csapatok vonalait zúzták szét, ezzel csaknem teljesen megsemmisítve két *legiót*. A barbárok ámokfutásának végül egy erős *galliai* hadsereg érkezésének híre vetett véget. *Moesia primából* pedig annak *dux*a, a későbbi *I. Theodosius* császár üzte ki őket.⁶

A kvád-szarmata támadás nem maradt megtorlatlanul, ugyanis *I. Valentinianus* császár a helyzetről később értesülve, 375 tavaszán elindult *Augusta Treverorum*/Trier városából *Pannoniába*. *Pannonia primába* érkeztek rögtön a szarmaták követsége várta a császár kegyelméért és jóindulatáért könyörögve. A megtorlástól tartva mentegetőztek, hogy a népük ártatlan és nem követtek el semmit, amely ártalmas a birodalomnak és nem is tudtak ilyen történetekről. A császár a hivatalos kivizsgálás mellett döntött és bevonult *Pannonia prima* helytartói székhelyéül szolgáló városába, *Carnuntumba*/Petronell-Bad Deutsch Altenburg, amely stratégiai kedvező helyszín volt, mivel innen a határhoz közelről könnyen vissza lehet verni a barbárok támadásait.⁷ Itt 3 hónapig tartózkodott, ez idő alatt a büntetőhadjáratához szükséges élelmet és felszereléseket gyűjtött. Érdemes megemlíteni, hogy ez a feladat nem lehetett könnyű mivel az előző évben az aratást megzavarta a barbár támadás, amelyből kifolyólag a provincia nem bővelkedhetett túlságosan élelemben, így egy hadsereg ellátása valószínűleg elég nehézkes feladat volt, ez magyarázhatja a császár hosszabb tartózkodását *Carnuntumban*. *I. Valentinianus* *Carnuntumot* elhagyva *Aquincum* felé vette az irányát. *Merobaudest* és *Sebastianust* előre küldte, hogy pusztítsák el a barbárok szállásait. A császár *Aquincum* településére érkezte után valahol a Dunakanyar északnyugati térségénél kelhetett át a *barbaricumba*. A büntetőhadjárat rendkívül véresre sikeredett. *I. Valentinianus* katonái válogatás nélkül gyilkoltak barbár nőket férfiakat és gyerekeket is, a házaikat felgyújtották, a római csapatok azonban – *Ammianus Marcellinus* leírása szerint – nem szenvedtek veszteséget.⁸ A tél közeledtével *I. Valentinianus* téli szállás után nézett, amelynek helyszínéül eredetileg *Savariát*/Szombathely választotta. Egyik itt töltött éjszakáján egy bagoly gyászdal énekelt a császári fürdőház tetején, ezt baljós előjelenek vélték, emiatt katonái kődobálással, illetve nyíllövésekkel is megpróbálták eltávolítani az állatot, sikertelenül.⁹ A császár ezután valamiért mégis *Brigetioba*/Komárom-Szőny indult és az útja során helyőrséggel látta el az

⁶ Amm. Marc. XXIX. 6/14-16.

⁷ Amm. Marc. XXX. 5/1-2.

⁸ Amm. Marc XXX. 5/11., 13-15.

⁹ Amm. Marc. XXX. 5/16.

ezen a szakaszon elhelyezkedő erődítményeket: „Ezért bármennyire sürgős lett volna mégis elhagyta egy időre a várost, gyorsan haladt a folyó mentén elegendő helyőrséggel látta el a táborhelyeket és az erősségeket végül *Brigetioba* ért.”¹⁰ Itt kvád követek járultak elébe, akiknek a meghallgatása mellett döntött. A követek a fogadásukkor mentegetőztek és a támadás felelősségét a folyó közelében tanyázó rablókra próbálták hárítani, emellett hangsúlyozták a támadást kiváltó erőd jogtalanul való építését, amely az emberek tiltakozását váltotta ki. *I. Valentinianus* császár égtelen haragra gerjedt ennek hallatán, amely miatt feltehetőleg sztrókot kapott. Érvágással próbálták megmenteni, sikertelenül. A császár tehát 375 november 17-én *Brigetioban* elhunyt.¹¹

Az eseménysorozat régészeti azonosítása:

Az erődítési hullám:

Az *I. Valentinianus* uralkodása alatt *Pannoniában* végbemenő erődítési hullám régészetileg jól azonosítható. E mögött több évtizednyi ásatás és kutatómunka áll. Különösen jól ismerjük a Dunakanyar Solva/Esztergom és *Ulcisia Castra*/Szentendrén közötti részt, amelyet a végül Magyarországon el nem készült Bős-Nagymaros vízlépcső megelőző munkálatainak keretein belül kutattak régészetileg (1. ábra). A Duna limes ekkor egy fejlett őrtornyokból és kiserődökből és nagyobb erődökből álló védelmi vonalat alkotott. A legtöbb őrtorony (*burgus*) *I. Valentinianus* korára keltezhető. A Lussonium/Paks-Dunakömlőd és *Intercisa*/Dunaújváros közötti szakaszon megjelennek a fából készült, 10x10 m területű, 1 m vastag falakkal rendelkező, négyzet, rombusz, ritkán kör alaprajzú védelmi árkokkal körbevett őrtornyok. A Dunakanyar területén is megtalálhatóak ezek, azonban itt az összes őrtornyot kőből építették. A kiserődök falhosszúsága nagyjából 13-18 méter között ingadozik, vastagságuk pedig 1,5 m. Négyzetes alaprajzúak, a belsejükben általában négy oszlop helyezkedik el, amely a felső szintet volt hivatott tartani. Ezek száma nem feltétlenül négy volt, Solva 19. és 24. őrtoronyánál csupán egy helyezkedik el, amelyre a kisebb méretükből adódóan volt szükség. A központi épületet egy külső körítőfallal vették körbe, amely csak a *Valentinianus*-kori őrtornyoknál figyelhető meg (2. ábra). A körítőfalat kívülről árokkal védték. *Crumerum* 2. őrtoronyánál valamilyen okból kifolyólag a körítőfalat az árok külső felére

¹⁰ Amm. Marc. XXX. 5/15.: „Unde hoc etiam si magni intererat, paulisper sequestrato, impigre motus peragrata fluminis ripa, castrisque paesidio competenti munitis atque castellis Brigetionem pervenit,”

¹¹ Amm. Marc. XXX. 6/2-3.

építették. Az erődítmények több esetben építési feliratok alapján keltezhetőek a *Valentinianus*-korra, ilyen például Visegrád-Kőbánya, amely 327-ben, Esztergom-Szentkirály, amely 371-ben és Visegrád-Lepence 2., amely szintén 371-ben épült.¹² Kisebb és nagyobb erődök, illetve őrtornyok építése mellett, kikötőerődök is létesültek a Duna jobb és bal partján is. Ezek nagyjából hasonló alaprajzi sémát mutatnak, van egy nagy többemeletes négyzetes alaprajzú központi tornyuk, amelyből a rövidebb oldalain szárnyfalak futnak. Ezek mindkét oldalon 1-1 saroktoronyban végződnek, amelyekből kiindulva fut le az erőd területét így bezáró 1-1 oldalfal a Dunáig. Utóbbiak szintén tornyokban végződnek. A Duna limes vonaláról ilyen kikötőerőd Dunakeszi, Nógrádverőce, Horány, Szob, Tahitótfalu és Dunafalva. Alaprajzuk bár hasonló, de itt is elkülöníthetőek sajátosságok. Dunakeszi esetében például a közvetlen a Duna ellett lévő tornyokat egy köztes fallal összekötötték, így teljesen bezárva az erődöt. Ez nem minden kikötőerődben figyelhető meg, de néhány esetben nem is vizsgálható a Duna eróziója miatt. A falak vastagsága változó, a központi torony falai 3-3,5 m, a körítőfalak pedig 1,3-16 m vastagságúak Dunakeszi esetében. Szintén ennél a példánál megfigyelhető, hogy a Dunától messzebb lévő saroktornyai trapéz alakúak, amely például Nógrádverőcénél nem figyelhető meg (3. ábra).¹³

Összességében tehát az *I. Valentinianus* uralkodása alatt végbement erődítési hullám jól megfogható. Ennek keretében, a korábbi erődítményeket, felújították, átépítették, ezenkívül újabb őrtornyokkal, kiserődökkel és kikötőerődökkel a Duna limest, annak is leginkább a Dunakanyarnál lévő szakaszát.

A támadást kiváltó erőd:

Az erőd, amely 374-ben a kvádok és a szarmaták együttes támadását kiváltó erőd, a göd-bócsaújtelepi erőddel azonosítható. Az erőd a Dunától körülbelül 3 kilométerre keletre Szentendrével nagyjából egyvonalban a *barbaricum*-ban található. Már az 1957 és 1962 között készült légifotókon is jól mutatkozott, ebből leszűrhető volt, hogy ovális alaprajzú, a tornyai pedig kör alakúak. A későbbi terepbejárások ezt hitelesítették is. A feltárásokat Mráv Zsolt vezette, majd azok eredményeit több ízben publikálta is.¹⁴ Az ásatások legelső szakasza 2000-

¹² Visy 2003: 164-167.; Szabó – Borhy 2015: 209-210.

¹³ Mráv 2011: 28-39.; Szabó – Borhy 2015: 211-212.

¹⁴ Például: Mráv, Zs.: Göd fortress. In: Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Pécs 2003, 198-201.; Mráv, Zs.: Egy erőd, amely sohasem készült el. Régészeti kutatások Göd-Bócsaújtelepen, a későrómai erőd területén 2000-2001. *Gödi almanach* 9 (2003) 78-110; Mráv Zs.: Eine nie erbaute römische Festung im Vorraum des Wallsystems in der Tiefebene. – Archäologische Forschungen in Göd-Bócsaújtelep 2000-2001. In: É. Garam – P. Patay – S. Soproni: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Budapest 2003 2 77-78.; Bibliográfiában: Mráv 2005; Mráv 2011 a további erről szóló publikációkat lásd: [\(56\) Zsolt Mráv, List of publications up to the end of 2016](#) utoljára megtekintve: 2025.01.12.

ben indult, egy ipari park létesítésével kapcsolatban, amelynek területére esett az erődnek egy része. Itt egy 40 m hosszú kutatóárkot húztak (2000 1. számú), amelyből azonban semmilyen régészeti jelenség nem került elő. Az ugyanebben a szezonban nyitott másik, 25 méter hosszú kutatóárok (2000 2. számú) nem egy későrómai erődtől elvárható jelenségeket mutatott. Itt két egymástól 10,5 m-re lévő kötőanyag nélküli kősor jelentkezett, amely a torony része volt. A két kősor közötti távolság középpontjában egy 1,8 m mély és 30 cm átmérőjű cölöplyuk helyezkedett el. Az ásatás a következő évben, tehát 2001-ben folytatódott. Ebben a szezonban egy újabb 67 m hosszú kutatóárkot nyitottak ugyanazon a telken, ahol a 2000 2. számú volt. Itt sem került elő régészeti jelenség. 2001-ben ezenkívül még az előző évben megtalált torony tisztázása volt a cél. Ezt 4 darab 6x6 m-es szelvény nyitásával sikerült is véghez vinni (1. kép). Ennek során mélyszántás következtében elmozdított kövek kerültek elő, amely eltávolítása után egy 30 cm széles kövekkel és téglákkal telerakott árok jelentkezett, ami a korábban már megtalált kősorok folytatása. A belső oldalán egy 70 cm széles árok volt látható, amely a kősorok helyének kiásását segíthette, amelyről az átvágás után kiderült, hogy a modern felszíntől nézve 2 m mélyre ásták. Az előkerült jelenségek alapján az erőd tornyának körvonalát jelölő kősor tetejét habarccsal öntötték le, majd erre két sornyi 30 cm széles falazótéglát helyeztek. 2001-ben még egy kutatóárok került létesítésre a toronytól délkeleti irányban. Itt két kövekkel és téglatöredékekkel rakott, egymástól 2,7-2,8 m távolságra elhelyezkedő kősor került elő (2. kép). Az ásatásokon előkerült jelenségek közel sem hasonlítanak egy későrómai erődnél megszokottakhoz. Ennek az oka az, hogy soha nem épült meg teljes mértékben, csupán a kitűzési fázisig jutott el. Ebben a szakaszban a tornyok falát egy 30 cm széles kör alakú, az azok köztieket pedig két 2,7-2,8 m távolságra lévő kőssorral jelölték. Ezek helyére kellett volna később felhúzniuk, az erőd alapozását és felmenő falait. A torony középpontjában lévő cölöplyuk szolgált a falak vonalának kitűzésére. A 2000 1. számú és a 2001-ben nyitott 67 m-es kutatóárkokból hiányzó régészeti jelenségek arra engednek következtetni, hogy a kitűzési fázist sem tudták teljes mértékben befejezni.¹⁵

Az erőd azért nem fejeződött be, mivel – ahogy már fentebb említettem – ez volt az a hely, amely kiváltotta a kvádok elégedetlenségét és támadását. Utóbbinak feltehetőleg egyik első állomása lehetett az amúgy is nagyon gyűlölt helyszín lerohanása és az építkező katonák megölése, amely miatt az befejeződött. Az erőd biztosan, a *Valentinianus*-korra keltezhető. Ezt igazolja 3 db *I. Valentinianus* és 1 darab *Gratianus* érem, amelyeket 367 és 375 között vertek, ezek voltak a legkésőbbiek. A terepbejárásokon egy *Frigeridus dux* bélyeges téglát került elő,

¹⁵ Mráv 2005: 292-295.

aki, ahogy már fentebb említésre került 371-373 között töltötte be a *dux Valeriae* tisztséget. Ő volt az, akit később *Marcellianus* váltott, és egyben ő is irányíthatta a Göd-Bócsaújtelepi erőd építését is. Az ásatásokon előkerült bélyeges téglák között még nagy számban jelentkeznek az úgynevezett OFARN csoportból származó darabok, amelyek *I. Valentinianus* uralmára keltezhetők. Összefoglalva tehát, Göd-Bócsaújtelepen egy *Valentinianus*-korra keltezhető, *Frigeridus dux* hivatala alatt elkezdett, aztán kitűzési fázisban megszakadt erődről beszélhetünk, amely a kvádok területén fekszik. Ez alapján határozottan beleillik az *Ammianus Marcellinus* által leírt történetbe, így szinte teljesen biztosan kimondható, hogy ez a konfliktus kiváltó építkezést. Kizárásos alapon még az is alátámasztja ezt, hogy a kvádok *Valeriával* határos területein, eddig még nem került elő más ehhez hasonló objektum. Az már magában egy kifejezetten szenzációs dolog, hogy egy ókori szerző által leírt történetet egy helyszíne szó szerint kézzelfogható, de ehhez hozzátesz még az is, hogy az erőd, a befejezetlenségének okán betekintést nyújt a későrómai kor katonai építészetének egy nagyon fontos részletébe, a tervezésbe és kitűzésbe. Ez pedig a Római Birodalom területén teljesen egyedülállóvá teszi.¹⁶

Az tehát bizonyítható, hogy az *Ammianus Marcellinus* által említett erőd a Göd-Bócsaújtelepen találhatóval azonosítható. A téma szempontjából viszont úgy gondolom érdemes kifejteni az erőd építésének okait is, amely, ha egy távolabbi nézőpontból nézzük *I. Valentinianus* határpolitikájának egy érdekes részleteként jelenik meg. *Ammianus* leírja, hogy „A *quadusok* földjét az *Ister* folyón túl már római tulajdonnak tekintette”.¹⁷ Ez utal a császár támadó védekezésnek nevezett határpolitikájára. A terület, amelyet az erőd építésének helyül választottak a kvádok és szarmaták között lévő határvidéken helyezkedik el. Ennek hovatartozása vitatott volt, ugyanis kvádok magukénak tekintették. A kvád követek *Brigetioban* való fogadásukkor kifejezetten hangsúlyozták az erőd jogtalan építését, amely szintén erre utal.¹⁸ Egy egyértelmű pontos határvonalat nem lehet azonban meghatározni. Ez lehetett az oka annak, hogy az erőd építését mindenféle előzetes tárgyalást vagy szerződéskötést mellőzve kezdték és sajátították ki annak területét. A vitatott határterület miatt meg tudták kerülni ezt, mivel a rómaiak inkább szarmatának, mint kvádnak tekintették.¹⁹ A két barbár nép szoros együttélését ezen a területen bizonyítja a lelőhelyek magas fokú keveredése, amely megmagyarázza a terület vitatottságának okát.²⁰ Ettől a területtől és a gödi erőd helyszínétől délre, húzódott az *I. Constantinus* idején 322 és 332 között a kvád-szarmata határvidékre épített,

¹⁶ Mráv 2005: 295-299.

¹⁷ Amm. Marc: XXIX 6/2.; *Ammianus* a Dunát nem, mint *Danuvius*, hanem *Histrum/Ister* néven említi.

¹⁸ Amm. Marc. XXX 6/2.

¹⁹ Mráv 1999: 81-84.

²⁰ MRT 9: 4. számú térkép

és a szarmata szállásterületet védeni és behatárolni hivatott Csörsz-árok.²¹ A sáncárok-rendszer fő vonala Dunakeszinél indul és egészen Nyíregyházáig húzódik, majd onnan dél felé fordulva *Viminatium*-nál éri el a Duna-*limest*. A gödi erődtől északra egy másik vonulata is megtalálható, amely nagyjából Nógrádverőcénél indulhatott és húzódott tovább keletre (4. ábra). Ennek létrejöttét a sáncárok-rendszer délebbi vonalával feltehetőleg egy időben létrejött a *barbaricum* területén lévő, de római fennhatóság alatt álló *Transaquincum*, mint közigazgatási egység északi irányban való kiterjesztésével lehet magyarázni. A bővítés célja a Dunakanyar Szentendrei-sziget felőli részére helyeződött – a stratégiaileg kedvezőtlen viszonyok miatti – nyomás csökkentése volt. Így tehát *Pannonia* határa a *limes* ezen szakaszán nem a nehezen védhető Duna kiszögellésénél lévő Szentendrei-sziget lett volna, hanem a Nógrádverőce térségéből kiinduló sáncárok-rendszer, amelynek háttérében egy római fennhatóság alatt álló terület, *Transaquincum* helyezkedik el.²² A terület északra való kibővítésének katonai háttérét a göd-bócsaújtelepi monumentális erőd (elkészülte esetén 400x290 m lett volna teljes területe) garantálta volna, amely azonban nem készült el így a határbővítés sem valósult meg teljesen.²³ A gödi erőd mellett érdemes megemlíteni újra a Dunakeszin, illetve Horánynál található kikötőerődöket. Az egymással átellenben lévő erődök szintén hozzáköthetőek a határ előretolásához, amelyet egyrészt a *Valentinianus*-kori keltezésük is bizonyít. Másrészt pedig mivel két egymással csaknem teljes mértékben szemben levő megerősített pontról van szó, így kijelenthető, hogy ezek építésével a Dunán való gyors és biztonságos átkelést akarták biztosítani. Erre a göd-bócsaújtelepi erődhöz szükséges nagy mennyiségű munkaerő és építőanyag szállítása miatt volt szükség.²⁴ A Nógrádverőcénél elhelyezkedő szintén *Valentinianus*-kori kikötőerőd pedig a kibővített *Transaquincum* északi határvonalán elhelyezkedő sáncárok-rendszernek, a Duna-*limest* elérő pontját volt hivatott védelmezni. Ezen kívül az árokrendszer vonalát még feltehetőleg további kiserődökkel és őrtornyokkal tervezték, volna védeni, a Dunakanyarhoz hasonlóan. Ebből azonban csupán egy valósult meg, a Dunától körülbelül 60 km-re lévő hatvan-gombospusztai *burgus* (5. ábra). Ez szintén a *Valentinianus*-korra keltezhető azon, belül pedig *Frigeridus dux* hivatali idejére 371 és 373 közé. Az erődöt Soproni Sándor tárta fel 1967-ben és 1968-ban. A feltárások során sikerült megállapítani, hogy több a Dunakanyarban elhelyezkedő *burgushoz* hasonlóan, ennek is egy belső négyzetes alaprajzú tornya és külső körítőfala volt. A 65-70 cm széles falak kötőanyag nélkül lettek rakva,

²¹ Soproni 1969: 46-47.; Szabó – Borhy 2015: 202.

²² Mráv 1999: 83-88.

²³ Mráv 2005: 298.

²⁴ Mráv 2011: 23-24.

amely feltételezi, hogy ez azoknak a legalsó része, tehát az alapozásuk. Göd-Bócsaújtelep mintáját például véve azonban, – Mráv Zsolt feltételezése szerint – elképzelhető, hogy ez sem készült el teljesen, hanem szintén megakadt a kitűzési fázisban. Ezt az is alátámasztja, hogy a Duna-*limes* mentén lévő *burgusok*, tornyának és falainak vastagsága minden esetben meghaladja az 1 métert. Kovács Péter azonban ez ellen érvel, mivel a *burgustól* 58 m-re lévő legénységi épület agyagból készített padlózatát egy átégett pusztulási réteg borította, illetve habarcs darabokat is megfigyeltek a területen.²⁵ Ennek ellenére lehetséges az is, hogy először csupán a legénységi épületet húzták fel, hogy legyen hol megszállniuk mikor a *burgust* építik. Utóbbi esetében viszont csak a kitűzési fázisig jutottak el, amelyet a barbár támadás félbeszakított. Felmerül a kérdés, hogy ha Hatvan-Gombospusztán esetén beszélhetünk előzetesen, a legénység elszállásolására felépített objektumról, akkor Göd-Bócsaújtelep esetében miért nem? Erre egyszerű a magyarázat, utóbbi 3 km-re fekszik a Dunától, ahova – a Dunakeszin és Horánynál találhat kikötőerőd révén – sokkal könnyebben el tudták juttatni az erőforrásokat. Hatvan-Gombospusztán ezzel szemben pedig körülbelül 2 napi járótavolságra helyezkedett el, ahova logisztikai szempontból mind erőforrásokat, mind a személyzetet nehezebb volt eljuttatni, így azoknak szüksége lehetett a hosszabb ott tartózkodásra.²⁶ Kovács Péter felveti azt is, hogy a gödi erődöt és a hatvan-gombospusztai *burgust* is az *I. Valentinianus* által, a barbár betörés utáni büntetőhadjárat során előreküldött *Merobaudes* csapatai kezdték el építeni, akik a *barbaricum*-ban teleltek át. Ennek azonban ellentmondanak a lelőhelyekről előkerült *Frigeridus dux* nevét említő bélyeges téglák, akit még a kvád-szarmata támadást megelőzően leváltottak. Emellett, logikátlanak tűnik, hogy egy a barbárok zaklatására előreküldött seregtest az áttelelésük alatt nekiáll megépíteni az egyik legnagyobb alapterületű *barbaricum*i erődöt, majd a császár váratlan halála után hirtelen végleg otthagyják, mintha mi sem történt volna.²⁷

Összefoglalva tehát *I. Valentinianus* császár támadó védekezésnek nevezett határpolitikája keretében *Transaquincum* határának északi irányba való előretolását próbálták kivitelezni. A vállalkozás részeként megépült a Dunakeszi, Horányi és Nógrádverőcei kikötőerőd. A *barbaricum* belsőbb területeit ellenőrizni hivatott göd-bócsaújtelepi erőd a barbár támadás miatt nem készült el, ahogy nagy valószínűséggel a Hatvan-Gombospusztán található *burgus* sem. Ha szélesebb nézőpontból figyeljük meg akkor elmondható, hogy a határ észak

²⁵ Mráv 2003: 207-209.; Kovács 2018: 101.

²⁶ Mráv 2003: 207-209

²⁷ Kovács 2018: 101., 105.

felé való kiterjesztésének műveletei váltották ki a 374-ben lezajlott kvád-szarmata támadást, amely bár közvetetten, de *I. Valentinianus* császár halálát is okozta.

A támadás kiterjedése és azonosítása:

A 374-es kvád-szarmata támadással kapcsolatban a legtöbb kutató általában, csak annak a tényét és következményeit taglalja, azonban a kiterjedésének vizsgálatával csak viszonylag kevesen foglalkoznak. A feltételezések szerint a kvádok a Dunakanyar északi térségéből kiindulva haladtak végig a Duna *barbaricum*i oldalán, amely során lerohanták a Göd-Bócsaújtelepen és nagy valószínűséggel a Hatvan-Gombospusztán készülő erődítmények építkezését, így berekesztve azt. Ezután még mindig a *barbaricum*ban haladva, valahol *Sirmium* térségében törhettek be a szarmatákkal közösen *Pannonia secunda* és *Moesia prima* területére.²⁸ Ennek valószínűségét az is növel, hogy *Ammianus* is inkább a *Pannonia secundában* mintsem a *Valeriában* történt eseményekről ír.²⁹ Šašel Kos szerint, azonban logikátlan az a felvetés, miszerint a kvádok nem közvetlenül a Duna-*limes* velük határos északi, illetve északkeleti részén törtek volna be. Szerinte *Ammianus* ezt azért nem említi külön mivel túl evidensnek vélhette ahhoz, hogy ezt külön leírja.³⁰ A barbárok *Sirmium* vidékének feldúlása után *Equitiust* kezdték el üldözni, aki *Valeriában* tartózkodott, útközben szétverték két a megállításukra küldött *legiot*. A Balatontól délre elterülő vidéken tartózkodhattak hosszabb ideig majd, innen szétszóródva folytatták fosztogatásukat (6. ábra).³¹

A pusztulást korábban csak elrejtett éremkincsek alapján lehetett azonosítani, ma már több belső erődben és más katonai létesítményekben, illetve villákban szintén megfigyelhető.³² A Szabadbattyánon feltárt római villatelepülés esetében, jól megfigyelhető a kvád-szarmata támadás hatása. Az villa 4. század első felében jött létre. Az épületegyüttes északi traktusában található téglalap alakú csarnok padlózatát egy átégett tetőomladékos réteg borította, amelyből több katonai felszerelés, viseleti tárgy és emberi csontok kerültek elő. Ez alapján körülbelül 10-12 ember feltehetőleg katonák halhattak meg itt. Ugyanezen traktus *horreum*ának északi oldalán szintén egy megégett csontváz felső része került elő, szintén katonára utaló leletekkel. A nyugati traktus terméből egy női csontváz került elő, amelyet *tegulák* borítottak így valószínűsíthető, hogy ráomlott a tetőszerkezet. Az épületegyüttes udvarán két tömegsírt tártak fel azonban ebből csak az 1. számú került feldolgozásra. Ebben 10 nő és 10 férfi, illetve 5

²⁸ Alföldi R 1949: 87.; Alföldi 1942: 685.

²⁹ Amm. Marc. XXIX 6/7-12. (Gratianus jövődöbelijének menekítése, *Sirmium* környékének feldúlása stb.)

³⁰ Šašel Kos 1996: 167.

³¹ Amm. Marc. XXIX 6/12-14.; Tóth – Horváth 2024: 258.

³² A 374-es barbár betörés következtében elrejtett éremleletekhez és bibliográfiájukhoz lásd: Kovács 2018: 2. Tábla.

gyerek csontváza volt megtalálható. Többjüknel megfigyelhető volt kard vagy más fegyverek által okozott sérülés, amely bizonyítja az erőszakos halálukat. Nádorfi Gabriella az épületegyüttes pusztulását az előkerült *Valens, I. Valentinianus* és *Gratianus* érmek alapján a 374-es kvád-szarmata támadáshoz köti. A fosztogató barbárok felgyújthatták az épületet, amelyben – ahogy az előkerült katonai leletek mutatják – szerencsétlen módon közülük is néhányan benn égtek. Azokat, akiknek nem sikerült elmenekülni lemészárolták, ezután – az antropológiai vizsgálatokból kiindulva – egy ideig temetetlenül feküdtek és végül a romos épületet tovább használók temethették őket tömegsírokba.³³ A belső erődök esetében is megfigyelhető több pusztulási réteg, amely ehhez az eseményhez köthető. A Ságváron található erőd *horreum*ában lévő szellőzőtér égett padlószintjén két hiányos nem anatómiai rendben lévő emberi csontvázat tártak fel, amelyek egy törmelékes betöltésben feküdtek. Ez arra utal, hogy az épületet felgyújtották és ennek következtében semmisült meg. A csontvázak a Szabadbattyáni példához hasonlóan sokáig temetetlenül feküdhetnek és csak később hantolhatták el őket, amikor már eléggé megcsonkított és bomlott állapotban lehettek, ez magyarázza a részlegességüket is. Az erőd területéről még egy kerek alakú gödörből került elő két ember csontváza, amelyeket Miklósity a barbár betöréshez köt.³⁴ A fenékpusztai belső erődben is tártak fel a ságvárihoz hasonló folyamatokra utaló tömegsírokat. Itt az erőd területén lévő kemencékbe temettek több embert, illetve a falakon kívül is találhatóak tömegsírok. Ezeket többször is az 5. századra keltezik.³⁵ Ennek ellentmond a gabonamaradványok és csontok C₁₄-es meghatározása, amely eredményei szerint a csontvázak még a 4. század vége előtti pusztítás miatt kerülhettek eltemetésre, így lehetséges, hogy a 374-es támadáshoz köthető.³⁶ Több az erődök területén lévő sír is utal a barbárok, hosszabb ideig a Balaton déli részén való tartózkodásukra. Ezek azonban nem az előbb felsorolt már a támadás után, – sok esetben esetlegesen – eltemetettek csoportjába tartoznak. A ságvári erődben egy téglákkal fedett női sír, a Alsóheténypusztán egy szintén ilyen kialakítású csecsemő sír, amelyben egy kés is volt, Tácon pedig 6 db későrómai sír került elő. Mivel az erőd falain belülről tiltott volt temetkezni, így ezek az emberek csak valami rendkívüli esemény folytán kerülhettek a földbe. Erre a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a barbár jelenlét miatt hosszabb ideig nem tudták biztonságosan elérni a falakon kívül lévő temetőket, így kénytelen voltak *intra muros* elhantolni

³³ Nádorfi 2007: 173-177.; Éry – Nádorfi 2009: 16-18.

³⁴ Tóth – Horváth 2024: 258.; Tóth 2009: 67. Miklósity 2011: 339.

³⁵ Például: Tóth, G.: A keszthely-fenékpusztai 5. századi tömegsírok embertani anyaga (Das Anthropologische Material der Massengraber von Keszthely-Fenékpuszt aus dem 5. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 201–208.

³⁶ Tóth – Horváth 2024: 259.

őket.³⁷ Kovács Péter a 374-es támadáshoz köti az *aquincumi Thermae maiores* 29. helyiségének padlózatát borító átégett vöröses réteget, amely a tetőszerkezet leégése következtében kerülhetett oda. Kaba Melinda, bár igaz, hogy a 370-es évekre keltezi ezt, de ő a fürdő átépítéséhez kapcsolja mintsem a barbár betöréshez.³⁸ Szintén Kovács Péter köti az eseményhez az *Annamatia*/Baracs erődjében talált pusztulásra utaló nyomokat. Az erőd északnyugati legyező alakú saroktornyában egy 155 db-os éremkincs került elő, amelyek szinte majdnem csak *I. Valentinianus*, *Valens* és *Gratianus* érmekből állnak, így tehát ez pont beleillik ebbe az időszakba. Szintén ezt bizonyítja egy égési réteg a tábor *porta decumanájánál*.³⁹

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a 374-es kvád-szarmata támadás keretein belül először megszakították Göd-Bócsaújtelep és feltehetőleg Hatvan-Gombospusztá építését, illetve ekkor pusztulhatott el a Nógrádverőcei kikötőerőd is.⁴⁰ Ezután a kvádok a barbaricumban a Duna mentén dél felé haladva – lényegében megkerülve az újonnan megerősített *limes* szakaszt – a szarmatákkal egyesülve *Sirmium* térségében törték át *Pannonia secunda* határát. Innen *Valeria* felé vették az irányt és útjuk során szétverték két *legiot*. Az éremleletek és további pusztulásra utaló bizonyítékok koncentrációjából tudjuk, hogy huzamosabb időt töltöttek a Balatontól délre eső térségben. Ez elég hosszú volt ahhoz, hogy a belső erődökbe menekült lakosság kegyes módon, tehát akár téglával fedett, akár hagyományos sírgödörbe mellékletekkel együtt kényszerüljenek eltemetni a halottaiakat a falakon belül, mivel a barbár jelenlét miatt nem volt hozzáférésük a temetőkhöz (például: Ságvár, Alsóheténypuszta, Tác). Valamikor ezután elfoglalták Ságvár és lehetséges, hogy Fenékpusztá erődjét is, erre utal az előbbiben elpusztult *horreum* is. Ezután a barbár csapatok szétszóródhattak, majd az erős *galliai* sereg érkezésének hírére kivonultak *Pannoniából*. A lemészárolt emberek holttesteit már csak a visszafoglalás után temették el, erre utalnak a Szabadbattyánon, Ságváron és Fenékpusztán feltárt magányos, illetve tömegsírok. Ezeket a halottakat minden kegyelet mellőzésével temették el, mivel ekkor a cél az erősen bomló, állatok által megcsonkított holttestektől való minnél gyorsabb megszabadulás volt. Tác és Alsóheténypuszta esetén azonban nincs bizonyíték arra, hogy elfoglalták volna. A támadás pontos kiterjedése nem ismert, de feltűnő, hogy a *Valeria* északi térségéből –a *barbaricum* erősségek eseteinek kivételével – hiányoznak mind az éremkincsek (Szönyben és Öregcsémen található csupán), mind a pusztításra utaló más bizonyítékok (7. ábra). Kovács Péter elmélete,

³⁷ Tóth – Horváth 2024: 258.

³⁸ Kovács 2018: 96. Kaba 1991: 55.

³⁹ Kovács 2018: 96.; Kovács 2005: 73.

⁴⁰ Nagy 2003: 170.

miszerint a *Thermae maiores*ben feltárt pusztulási réteg is ehhez az eseményhez köthető, kizárható. Ha a támadás elért volna *Aquincum*ig abban az esetben ezt sokkal több bizonyíték jelezné, már csak a település méretéből adódóan is. Ezen felül nem tűnik logikusnak az, hogy a kvádok lényegében kikerültek a Duna-*limes* ezen szakaszát aztán mégis megtámadják egy másik irányból. Ez alapján feltehetőleg *Annamatia* vagy Tác erődjé lehetett az egyik legészakibb pont, amit elértek. Utóbbinál, ahogy már említésre került nem bizonyítható közvetlenül, hogy elfoglalják a barbárok. Az itt található tác-margittelepi temetőben azonban több későrómai sír is előkerült, amelyekben olyan egyének feküdtek, akiken több sérülés is látható. Elképzelhető, hogy őket a barbárok ölték meg.⁴¹ Kizárható Maria Šašel Kos elmélete, miszerint a kvádok észak felől is rátörhettek *Valeriára* ugyanis erre nincs bizonyíték. A belső erődök szempontjából, nagy változást, hozott a 374-es barbár betörés. Ságvár és Alsóheténypuszta védművei ugyanis átépültek, és ekkor kapták kör alaprajzú, oldal-, kapu- és saroktornyaikat.⁴² A táci erőd, nem épült át és a *Notitia Dignitatum* sem említi, feltehetőleg azért, mert a 4. század vége felé megszűnt a katonai jellegű használata, azt azonban nem lehet kijelenteni teljes bizonyossággal, hogy ez a 374-es eseményekhez köthető.

I. Valentinianus császár útja:

Ahogy fentebb már említésre került, I. *Valentinianus* császár 375 tavaszán elindult *Augusta Treverorum*/Trier városából *Pannoniába* büntetőhadjáratot indítani a barbárok ellen. Első állomása *Carnuntum* volt. A császár szállásának helyét a kutatók több esetben *Ammianus Marcellinus* alapján a városon kívülre teszik. Mócsy András ezt több ízben is a parndorfi villaként azonosítja.⁴³ Kovács Péter szerint azonban, egyértelműen a településen volt a nyári szállása és itt inkább egy fordítási/filológiai problémáról van szó.⁴⁴ A településen belül, a helyszín közelebbi azonosítására nincs lehetőség. A császár ezután *Aquincum* felé indult, és előreküldte *Merobaudest* és *Sebastianust* a *barbaricumba*. Ők feltehetőleg *Brigetionál* kelhettek át, amelynek kivitelezésére – ahogy *Ammianus Marcellinus* leírásából kiderül – egy hidat verettek.⁴⁵ Az uralkodó *Aquincumba* érkezése után pontonhidat készíttetett, amely alapján arra lehet következtetni, hogy állandó, híd már nem létezett. Ennek balparti hídfője Paulovics István szerint a nógrádverőcei kikötőerődnél feltárt több sorban és 7 m szélességben elhelyezkedő tölgyfa cölöpök tényében azonosítható, azonban ez sem jelenthető ki teljes bizonyossággal. Egy biztos, a császár végül nem a pontonhídon kelt át a *barbaricumba*, hanem valahol máshol, nagy

⁴¹ Tóth – Horváth 2024: 259.

⁴² Tóth 2009: 67-68.

⁴³ Mócsy 1974a: 128., Mócsy 1974b: 295.

⁴⁴ Ennek kifejtését lásd: Kovács 2018: 103.

⁴⁵ Kovács 2018: 103.; Amm. Marc. XXX 10/2.

valószínűséggel *Aquincum*tól északra a Szentendrei-szigeten keresztül.⁴⁶ A büntetőhadjárat után, téli szállásaként *Pannonia prima* központját *Savariát* választotta. Ennek oka az lehetett, hogy a későrómai korban csak ez a város volt méltó ahhoz, hogy itt lakhasson a császár. *Ammianus Marcellinus* is leírja, hogy Savarián kívül nem talált más, erre alkalmas helyet.⁴⁷ *Carnuntum* leromlott, elhanyagolt állapotát is leírja, *Aquincumban* pedig az a császár elszállásolására alkalmasnak mondható helytartói palotát ekkora már felhagyták.⁴⁸ *Ammianus Savariát* is romosnak és védtelennek írja le itt azonban még működött a császári/helytartói palota, amelyet minden bizonnyal a téli szállásaként választott.⁴⁹ Az épületegyüttest Paulovics István tárta fel 1938-43 között. Az ehhez tartozó nagy apszisos záródású termet az *aula palatinát* a *sisciai* püspök *Quirinus* temetkezési bazilikájának tartotta, aki *Savariában* halt mártírhalált. Később azonban bebizonyosodott, hogy ez nem lehet más, mint a palota díszterme. Az épületkomplexum *Savaria* városának nyugati részén fekszik és három *insula* területére terjed ki. Fő eleme a 49,5 m hosszú, 18,2 m széles és 663 m² területű *aula palatina* (8. ábra). Ezt nyugatról egy magasított padlószintű apszis zárja le, a bejárata pedig a keleti oldalán volt.⁵⁰ A nagy részét elpusztította a középkori vár árka, azonban reprezentációs jellege így is megállapítható. A padlózatát egységes mozaik mintázat fedte (3., 4. kép), amely csupán az északi, illetve a délkeleti részén maradt meg. A terem falainak lábazatát márványlapok fedték. A felmenő falakat falfestmények díszítették. Az *aula palatina Pannoniában* a legnagyobb ismert terem. Méretével, reprezentatív díszítettségével és kialakításával a császári palotákra hajaz, azonban eredetileg nem annak épülhetett. Eredetileg helytartói rezidenciaként funkcionálhatott és a császári palota címet csak *I. Valentinianus* érkeztekor kaphatta meg. Tóth Endre felveti, hogy az aulát egy császár tartózkodása alatt építhették, amely alapján *I. Constantinus* 322-es, *Constans* 342-es és *I. Valentinianus* 375-ös tartózkodása jöhet szóba. A terem padlómozaikja a 370-es évekre keltezhető, azonban ez még nem zárja ki az *aula* korábbi építését. Egy valami állapíthat meg biztosan, hogy az *aula palatina* a 4. században épült, *I. Valentinianus Savariában* tartózkodása előtt.⁵¹ Teljes bizonyossággal kimondható, hogy a császár *Savariában* tartózkodása alatt a helytartói/császári palotában szállt meg, majd innen folytatta útját *Brigetioba*.

⁴⁶ Paulovics 1934: 161-162.; Kovács 2018: 103-104.

⁴⁷ Amm. Marc. XXX 5/14.

⁴⁸ Amm. Marc.: XXX 5/2.; Szilágyi 1958: 55.

⁴⁹ Amm. Marc. XXX. 5/14.

⁵⁰ Tóth 1975: 25., 29.

⁵¹ Tóth 2013: 195-196.; Kovács 2018: 104-105.

***I. Valentinianus Brigetio*ban:**

Ammianus Marcellinus egyértelműen leírja, hogy *I. Valentinianus* császár *Brigetioban* fogadta a kvád követeket, majd itt is halt meg az audencia során. Az ide utazásának okát pontosan nem tudjuk, de nagy valószínűséggel a kvádokkal való fegyverszünet megkötéséről való tárgyalás érdekében. Erre a tél közeledte és a provinciát súlytó élelmiszerhiány adhatott sürgős okot, a barbárok ugyanis – ahogy már fentebb említésre került – az aratás közben érkeztek és gyilkolták meg az embereket, illetve elzsákmányolták a terményt és az állataikat is. A kutatás jelenlegi állása szerint a belső erődök egyfajta megerősített raktár-bázis funkciót láthattak el, amelyek a Duna-*limes* mentén lévő erődítmények erőforrásainak stabil utánpótlását biztosították.⁵² Ha ezt, és a belső erődöknél fentebb kifejtett pusztulásra utaló bizonyítékokat figyelembe vesszük, akkor elmondható, hogy nem feltétlenül csupán a civil lakosság szenvedhetett élelmiszerhiányban, hanem az utánpótlást biztosító bázisok elpusztulása végett a katonaság is. Ez egy büntetőhadjárat esetén – ahol nem csak *Pannonia* területén állomásozó katonákat, hanem ráadásként még *I. Valentinianus* kíséretét is el kellett lássák – biztosan még több okot adott a fegyverszünetre. Az élelmiszerhiányt bizonyítja az is, hogy a császár 375 őszén történt rövid, körülbelül 2-3 hónapos expedíciója előtt is bő 3 hónapig tartózkodott *Carnuntumban* erőforrásokat gyűjtve. *Ammianus* a büntetőhadjáratnak a császár halála miatti félbeszakadását említi, amely arra enged következtetni, hogy 376-ban egy újabb csapást szeretett volna mérni a kvádokra.⁵³ A 375-ös expedíció a Dunakanyartól északra elkerülő térséget érintette, ahol a barbár betörés fő felelősei voltak. A következő évi hadjárat pedig a kvádok fő törzsterülete ellen irányult volna, amely *Brigetiótól* északra helyezkedett el a *barbaricum*ban. Ezt bizonyítja, hogy *II. Constantius* is itt tárgyalt velük a 357-es betörést követően, illetve Ján Rajtár térképe is nagyon jól mutatja, a kvád sírok és telepek sűrűsödését *Brigetiótól* északra (9. ábra).⁵⁴ Kovács Péter szerint a 376-ra tervezett hadjárat is innen indult volna ki, ez is lehetett az egyik oka, hogy *I. Valentinianus* ide utazott.⁵⁵ *Brigetio* azért is lett volna ideális hely erre, mivel korábban már – *Merobaudes* és *Sebastianus barbaricum*ba való küldésekor – hidat ácsoltak ide. *I. Valentinianus* tehát a kvádokkal való fegyverszünet kötése miatt és egy következő évi hadjáratra való felkészülés miatt érkezhetett *Brigetioba*.

Brigetio területének kutatása a 18. században kezdődött, azonban írásos forrásokat ismerünk ez előtről is Antonio Bonfinitől és Wolfgang Laziustól. Luigi Ferdinandi Marsigli volt az első, aki feltérképezte a *legiotá*bort. Mikoviny Sámuel a terület vízszabályozásának

⁵²Szabó-Borhy 2015: 208.

⁵³Amm. Marc. XXX. 7/10.

⁵⁴Mócsy 1974a: 127.

⁵⁵Kovács 2018: 105.

kapcsán tesz említést több római emlékről is. Richard Pococke pedig az egyik amphitheatrumot azonosította. A tényleges régészeti kutatása az erődnek a 19. században kezdődött Rómer Flóris által. Az 1920-as években Paulovics István, a 40-es években Barkóczi László és Radnóti Aladár végzett ásatásokat. A rendszeres feltárások 1992-ben kezdődtek a Komáromi Klapka György Múzeum és az Eötvös Loránd Tudományegyetem közreműködésével és még a mai napig szakadatlanul folynak. Az ásatások kezdetben a Szöny-Vásártér nevű lelőhelyre koncentráltak, ahol a polgár város épületei jöttek felszínre. 2017-től kezdve helyeződött a kutatások fókuszja szinte teljesen a legiotábor területére, azonban már 2015-ben is feltárássra került a *principia* egy része a Szöny-MOL-Kiskertek lelőhelyen. 2019-ben a *porta praetoria* került feltárássra. 2020-ban az 1-es út mentén történő közművesítés megelőző feltárássának keretében egy hosszú árkot nyitottak, emellett még a tábor *valetudinarium*ának északkeleti részén került feltárássra egy felszín. 2021-től kezdve pedig a tábor fürdője az ásatások helyszíne (10. ábra).⁵⁶

Sokáig csupán annyit lehetett tudni, hogy I. Valentinianus császár a Brigetioiban fogadta a kvád követeket és itt is halt meg. Ez a 2017-2018-as Dr. Bartus Dávid, Dr. Borhy László és Számadó Emese által vezetett ásatás miatt változott, amikor a Komárom-Szony/Brigetio-Stadion út lelőhelyen egy apszisos épület került feltárássra, amely a feltételezések szerint a kvád követek fogadásának, és a császár halálának a helyszíne lehet. Az kelet-nyugati tájolású épületet először légifotó alapján sikerült azonosítani, amelyen kifejezetten jól kivehető az alaprajza, ezért is lett a terület, a lelőhely 21. századi kutatásának legelső részlete. A feltárás a tábor *retenturájának* keleti felén, az 1-es vasúti fővonal, a Stadion út és a Komárom VSE-Molaji Sporttelep által közrefogott mezőgazdasági művelés alatt álló területen helyezkedett el. Az ásatások 2017-ben és 2018-ban is 14-14 hétig tartottak, egy majdnem 1000m²-es területen. 2017-ben egy felszínt nyitottak, amely apszisos épületet és a környezetét fedte le. A modern talajszinttől mérve már körülbelül 30-40 cm-es mélységben láthatóvá váltak a régészeti jelenségek, köztük az apszisos épület masszív falai is. Az épület látható kiterjedésének tisztázása után összesen 8 különböző helyiségre osztották az épületet, majd később a délnyugati, északnyugati és délkeleti részén nyitottak szondákat. 2018-ban ugyanezen a felszínen történt a folytatás, amely az apszisos épület déli és keleti felére koncentrált. Az épület déli, keleti és nyugati részén is újabb szondák nyitására került sor (11. ábra). A tervek szerint az épület egy látogatóközpont részeként védőépülettel lett volna ellátva, amely alapozásának helyét 2017-ben 8 db kisebb szondával tárták fel. 2018-ban pedig a látogatóközpont fogadóépületének jövőbeli

⁵⁶ Brigetio részletes kutatástörténetét lásd: Számadó E.: Brigetio kutatástörténete. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1992) 149-173.

helyén nyitottak egy második felszín, ebben egy hosszú, lapos terméskövekkel fedett csatorna helyezkedett el. A látogatóközpont végül nem valósult meg. Érdemes megemlíteni, hogy a helyiségek számozása nem végleges, mivel a kutatás jelenlegi állása szerint nem eldönthető száz százalékban a teljes számuk, így az ásatásokon használt számozás alapján fogok hivatkozni az épület részeire. Az apszisos épület alatt még több különböző, egymással szuperpozícióban elhelyezkedő periódus került a felszínre. Mielőtt rátérnék az apszisos épület kifejtésére először ezeket szeretném röviden bemutatni.

A két szezonnyi ásatáson megfigyelhető legelső periódus egy fekete égett hamuréteggént jelent meg, amely az ásatás nagy részén megfigyelhető volt. Ez a *legiotábor* történetének legelejére tehető. A legelső legiotábor a 1-2. század fordulóján a *legio XIII Gemina*, a *legio XIV Gemina* és a *legio XV Apollinaris* építhette a *legio I Adiutrix* vagy a *legio XI Claudia* számára. A tábor északi része a Duna eróziója miatt elpusztult, ezért kissé dél felé eltolva és más tájolással újjáépítették. Az nem megállapítható pontosan, hogy az újjáépítés előtt vagy után jöhetett létre ez a periódus. Az égett hamuréteg valamilyen fa konstrukciójú épületre utal, amely a tábor építéstörténeti szempontjából nagyon érdekes ugyanis a jelenlegi konszenzus szerint nem volt fa periódusa, hanem egyből kőből épült.⁵⁷ A fából készült épület pusztulását sem lehet még pontosan meghatározni, de a Markomann háborúk felmerülnek lehetőségként. Hasonló pusztulási réteg volt megfigyelhető a *principia* udvarán 2015-ben.⁵⁸ A lelőhelyen megfigyelhető második periódus egy nagy, körülbelül 700 m²-es, több mint 30 szobával rendelkező épület. Némely szobában *terrazo* padló, illetve *in situ* falfestmények is felszínre kerültek. A legfontosabb lelet ebből a periódusból az egyik szobából előkerült dörzstál peremtöredéke, amelyen az VLPSAB felirat látható és feltehetőleg egy *Ulpus Sabinius* nevű emberhez tartozhatott. Egy *Aquincumból* előkerült *Silvanus* oltár teszi érdekessé a leletet, ugyanis ezt *Marcus Ulpus Sabinius* dedikálta, aki, mint *commentariens* tehát írnokként szolgált a *legio I Adiutrix*ban. A dörzstál töredéke közelében egy csont *stylus* is előkerült, így feltételezhető, hogy a két személy egy és ugyanaz és az előkerülésük helye lehetett *Marcus Ulpus Sabinius* szobája. Az épület funkciója még kérdéses, de ez alapján lehet, hogy valamilyen adminisztrációs funkciót töltött be.⁵⁹ A harmadik és negyedik periódus a 4. század első felére keltezhető. Ebben az időszakban a folyamatos hanyatlás miatt a hármass településrendszer, tehát a *legiotábor-canabae*-polgárváros viszony jócskán megváltozott. A polgárvárost feladni kényszerültek így az elvesztette eredeti rendeltetését, a megcsökkent lakosság innen és a *canabae* területéről a

⁵⁷ Szabó-Borhy 201.5: 112-113. Bartus et al. 2018: 544.

⁵⁸ Bartus et al. 2015: 248-249.

⁵⁹ Bartus et al. 2018: 545.

legiotáborba költözött, amely képes volt ellenállni a támadásoknak. Ezt a folyamatot bizonyítja az is, hogy az egykori táborváros területét temetőként használták tovább. A *legiotáborban* tehát több katonai rendeltetésű épületet –amelyek már lehet nem is voltak használatban – le kellett bontani, ezek helyére épültek a 4. századi lakóházak. A feltárás harmadik és negyedik periódusa is feltehetőleg egy ilyen lakóház lehetett. Az ötödik periódus pedig az apszisos épület, amelyet teljes bizonyossággal a *Valentinianus*-korra lehet keltezni.

Mielőtt rátérnék annak az okfejtésére, hogy miért lehetett ez az épület az, ahol *I. Valentinianus* fogadta a kvád követeket és meghalt, fontosnak tartom részletesen bemutatni a jellemzőit. Az épület központi elemét egy padlófűtéssel ellátott szoba alkotja (3.+5. helyiség), amelyet nem teljes szélességében egy apszis zár le a nyugati oldalán (1. helyiség). A központi teremhez a déli oldalán három kisebb helyiség csatlakozik (2. helyiség+ 4. és 5. szonda), az északi oldalán pedig négy körülbelül ugyanolyan méretű szoba található (4., 6. és 8. helyiség) amelyből kettő a központi szoba déli zárófalán túlfut (5., 6. kép). Az épületet nyugatról lezáró és az 1. helyiséget határoló apszis körülbelül 1 m vastag falának vonulata jól láthatóan megmaradt azon a szinten, amelyet a planírozás érintett, csupán egy körülbelül 2 m hosszú sekély falkiszedés volt megfigyelhető a közepénél. Az 1. helyiséget délről a 3. helyiséget pedig északról határoló szintén nagyjából 1 m széles fal eleinte egy 8,5 m hosszú falkiszedésben mutatkozott, amely az északi és déli oldalán is az apszis félköríves falának bekötésének helyéig tartott. Ennek a déli meghosszabbítása a 2. helyiség, északi folytatása pedig a 4. helyiség nyugati fala így tehát összesen 22 méter hosszú. Ez északról dél felé haladva 7:10:5 m arányban oszlik meg a helyiségek szempontjából. A 4. helyiségre eső részén egy kelet-nyugati tájolású falkiszedés vágja, amely egy korábbi periódus falának való kitermelése eredményezett, ennek következtében a teljes szélességében 60 cm hosszúságban elpusztult. A központi terem délről egy kelet-nyugati irányú 15 m hosszú fal határolja, amelynek vége 2 m-el nyúlik túl a helyiség keleti zárófalán. Ezen a részén azonban csak egy körülbelül 50 cm-es falcsonkban maradt meg a fal kiszédése miatt. Ezzel párhuzamosan fut az épület 18 m hosszú 65-95 cm széles déli zárófala, amely csak a 2. helyiség részén maradt meg 5 m-en a többi részén kiszédtek. Csupán az 5. és 8. szonda területén volt megfigyelhető még a falkiszedés aljában egy kisebb 1,6 m és 0,9 m hosszúságban. A két párhuzamos falat három másik, észak-déli tájolású köti össze így kialakítva a 2. illetve a 4. és 5. szonda területén található helyiségeket. Ezek hossza nagyjából megegyező 3,2 m szélességük pedig 75-90 cm. Ezek közül a 2. helyiség keleti fala marad meg a legnagyobb hosszúságban, csupán az északi részén szedték ki egy korábbi periódus falának kitermelése közben. A másik két falnak csak a kiszédésük alján voltak megfigyelhetőek kisebb maradványaik. Az 5. szonda területén lévő fal lényegében a központi terem 10 m hosszú és 1

m széles keleti lezárásának meghosszabbítása. Ezen lóg túl az épület déli zárófala körülbelül 4 méter hosszan, amelytől körülbelül 2 m távolságra, párhuzamosan egy ugyanolyan hosszú 75 cm széles falkiszedés helyezkedik el. Az épület északi részén egy 4 körülbelül azonos méretű helyiségből álló szobasor található. Ebből kettő 3. és 5. helyiséggel egy vonalban helyezkedik el, kettő pedig túllóg a helyiség keleti felén. Ennek a sornak a déli fala a nyugati felén egyben a 3. és 5. helyiség északi határa is (SE 012). Ez az épület nyugati zárófalától kiindulva 14 méteres hosszúságban megmaradt és 1,3 méterrel túllóg a padlófűtéssel ellátott szoba keleti falának síkjánál. Csupán egy ponton szakad meg a fal egysége ezzel létrehozva egy nyugati 6,3 méteres, illetve egy keleti 6,8 méteres szakaszt. Az 1,1 méter hosszúságú hiányzó rész egy falkiszedés, amely a *hypocaustum* fő csatornájával egy vonalban helyezkedik el. Ez alapján joggal feltételezhető, hogy ezt a falszakaszt már a római korban eltávolították, hogy innen fűtsék az épületet. A központi terem északi fala kelet felé folytatódik tovább egy 8,9 m hosszú falkiszedésben. Ezzel együtt tehát a római korban a fal teljes hossza 22,9 méter volt a szélessége pedig 80-100 cm között változik. A szobasort északról határoló egyben az apszisos épület északi zárófala 10 méter hosszan maradt meg a nyugati részén. A keleti részén pedig az előbbihez hasonlóan egy 14 méter hosszúságú falkiszedésben folytatódik, így a római korban a fal mérete 24 méter volt, ami szinte megegyezik a szobasor déli falának hosszával szélessége is nagyjából ugyanaz. A szobasor északi és déli határfalát több fal, illetve falkiszedés is összeköti. Az egyik, a 4. helyiség nyugati fala már fentebb ismertetésre került, egy másik pedig ezt a szobát keletről határolja. Ez a fal 85 cm széles, az északi részén 2,4 m hosszúságában megmaradt, délen azonban jóval alacsonyabban jelentkezett. Falkiszedés vonalát, illetve betöltését nem lehetett itt megfigyelni, ebből az következik, hogy ezt még a római korban egy bizonyos magasságig kiszedték. Az északi részébe egy kör alakú kövekkel körberakott oszlophelyet vágtak, amely alapján egy esetleges átépítés feltételezhető. A 6. helyiség keleti fala 5 méter hosszú és 60-65 cm széles, amelyből az északi részén egy körülbelül 80 cm hosszú részt kiszedtek. A 8. helyiséget kettéosztó falat nagyrészt kitermelték, csupán a falkiszedés északi részében látható körülbelül 1,1 m hosszan a maradványa, eredeti szélessége 60-70 cm lehetett. A szobasort keletről egy 7,9 m-es észak-déli irányú falkiszedés zárja le, amelyből majdnem 2 m túllóg az ebbe bekötő déli fal kiszedésének síkjánál. A déli fal bekötésénél egy falmaradvány került elő, amely 1,5 m hosszú, az északi részénél 60 cm széles a délinél pedig 20 cm-re szűkül.

Az apszisos épület tehát három fő részre osztható. A fő eleme a 101 m²-es központi terem, amelyet egy 56 m² területű apszis zár le, ennek falai átlagosan 1 m szélesek, a falkiszedések ezt a részt jóval kevésbé érintették, mint a többi. A déli szobasorból csupán a 2. helyiség falai maradtak meg teljesen, a 4., 5. és 8. szoba területén lévők szinte teljesen

kiszedték. A szobák területe itt nyugatról kelet felé nézve 11,5 m², 4,8 m², és 22,8 m². Az északi szobasor pedig négy darab 25-26m²-es helyiségből áll. Ennél azonban megfigyelhető, hogy a falak kitűzését nem sikerült tökéletesen kivitelezni, ugyanis az északi zárófala nem teljesen párhuzamos a délivel, amely miatt egyenlőtlen méretű szobák jöttek volna létre. Ezt a 6. helyiség keleti falának eltolásával korrigálták, amely így az épület déli részével ellentétben, nem a fűtött terem keleti falának meghosszabbítása, hanem attól körülbelül 40 cm-re nyugatra helyezkedik el. A két szezonnyi ásatás során nem került elő nagyobb mennyiségű kő vagy téглаomladék, amelyből következtetni lehetne az épület falainak anyagára. Ezt valamilyen szinten okozhatta az épület déli és északkeleti részét érintő kőtermelés, illetve a planírozás is, de ekkora mértékben nem. Emellett, viszont megfigyelhető, hogy a humuszosítás és a tisztítás után felszínre kerülő rétegek többsége kifejezetten agyagos volt, amely arra enged következtetni, hogy az épület felmenő falai vályogból készülhettek és ebben az esetben a kőfalak falalapozásként értelmezhetőek.

Ahogy már fentebb említésre került, az apszisos épület központi termében egy több ágú *hypocaustum* rendszer található (7. kép). Ennek fő fűtőcsatornája észak-déli tájolású és nagyjából a helyiség közepén helyezkedik el. A nagyjából 2 m széles és 9,5 m hosszú fűtőcsatorna mindkét oldalán rendelkezett fallal, amelyek 40-45 cm szélesek voltak. Ezeket néhol teljesen, néhol pedig a *hypocaustum* aljáig kiszedték. A *hypocaustum* délkeleti ága 4,2 méter hosszú, aljának szélessége az észak-déli tájolású fűtőcsatornába való bekötésénél 60 cm, ez a keleti végén 45 cm-re szűkül. Ezt az ágot úgy alakították ki, hogy a déli fala egyben a helyiség déli fala is. Északi fala 40 cm széles, amely a helyiség keleti falától kiindulva körülbelül 1,4 m hosszan megmaradt, ezután egy falkiszedésben folytatódik tovább egészen az észak-déli tájolású fűtőcsatorna falának vonaláig. Az alja a fő fűtőcsatornába való bekötésénél 2 méter hosszan és a teljes szélességében elpusztult. A *hypocaustum* rendszer délnyugati ága eredetileg 5, 5 méteres lehetett és a helyiség nyugati faláig tarhatott. Ezen részén egy gödör azonban teljesen elpusztította. Az északi fala 35 cm széles és körülbelül 2,2 m hosszan maradt meg. Az előbbihez hasonlóan itt is elpusztult a fő fűtőcsatornába való bekötésénél az alja, 1,8 m hosszan. A széles észak-déli tájolású fűtőcsatorna az északi felén keletre ágazik el. Ez a *hypocaustum*, 4 méter hosszúságú. Az északi fala egyben a helyiség zárófala is. A déli fala 20 cm széles és a fűtőcsatorna teljes vonalában megmaradt. A helyiség sarkából egy újabb fűtőcsatorna ágazik el a dél felé, amely 2,2 m hosszú és körülbelül 60 cm széles. A nyugati falának vastagsága 20 cm, amely teljes hosszában megmaradt. A *hypocaustum* rendszer ezen ágának nem látható a konkrét lezárása a déli oldalán, de további folytatásának nem kerültek elő nyomai így elképzelhető, hogy csak idáig tartott. Összegezve tehát a 3. és 5. helyiség területén

található *hypocaustum* rendszer egy nagyobb észak-déli tájolású fűtőcsatornából áll, amely a helyiség déli részén kétfelé, nyugati és keleti irányba ágazik el és a falának teljes hosszát lefedi. Északon nyugati irányban való elágazás nem épült mivel a fűtőcsatorna nyugati falának maradványa beköt a helyiség északi falába. Itt csak egy keleti szakasz látható, amely a helyiség fala mentén délre kanyarodik majd körülbelül 2 méter után végeszakad. A *hypocaustum* rendszer kikent alja a falaihoz hasonlóan több helyen elpusztult, illetve kiszedték. A padlófűtés kivitelezése nem szimmetrikus, viszont megfigyelhető az, hogy a mellékágakat úgy építették, hogy az egyik faluk egyben helyiségé is legyen, ezzel pénzt spórolva. A padlófűtés területén összesen hét oszlop volt teljes egészében, vagy csak részben megfigyelhető. Ezek közül hat darab kőből lett kifaragva. Egy esetben pedig úgy alakították ki, hogy két *imbrexet* összefordítottak és a közepébe habarcsot öntöttek. Oszlophelyekből összesen 19 darab volt megfigyelhető. Kialakításuk szempontjából két csoportra oszthatók, a kör, illetve négyzetes alakúakra, több esetben viszont a formájuk teljesen amorf. Az oszlophelyek mérete és távolságuk is eltérő. Utóbbi a fő fűtőcsatorna közepén körülbelül 45 cm, a déli részén viszont szinte majdnem egybe vannak vágva. A fűtőcsatornák és az oszlopok kialakítása és a méretbeli különbségeik mutatják, hogy egy eléggé hevenyészett építkezésről van szó. A *hypocaustum* rendszert, az északi oldaláról fűtötték. Ezt bizonyítja az, hogy a fő fűtőcsatornával egyvonalban kiszedték a helyiség északi falát a *hypocaustum* padlójának szintjéig. A fűtőtér a 6. helyiség délnyugati sarkában helyezkedett el, erre utal több, itt felszínre került átégett réteg is (8. kép). Ezek rálógtak a 6. helyiség nyugati falának visszabontott részére, amelyből az következik, hogy maga az égéstér a 6. helyiség területén helyezkedett el, a tüzet pedig a 4. helyiség területéről táplálhatták.

Az épület funkcióját az analógiák alapján lehet a legjobban vizsgálni. Közvetlen alaprajzi analógiái nincsenek, csupán elvbéli. Az elv pedig az, hogy egy nagyobb apszissal lezárt termet a két oldalán több kisebb szoba határol. Ilyen épületek a római villaépítészetben, a császári reprezentációs közegben és a későrómai monumentális palotakomplexumok eseteiben figyelhetőek meg. A hasonló apszisos teremmel rendelkező épületek szinte kivétel nélkül reprezentatív szerepet tölthettek be, amelyben előbbi szolgált a különböző vendégek fogadásának és a lakomák helyszínéül. Felix Teichner foglalkozott részletesen a késő antik építészet ezen válfajával (12. ábra). Ő több olyan példát sorolt fel, ahol az úgynevezett aula-típusú épületek részei egy apszissal lezárt fogadó- és étkezőterem orientálódnak, ahogy *Brigetio* esetében is.⁶⁰ Ez az, amely miatt feltételezhető, hogy *I. Valentinianus* itt fogadta a kvád

⁶⁰ Teichner 2011: 300-301.

követeket. A Szerbiában található Nis-től keletre lévő *Mediana* ókori településén is látható egy hatalmas elkerített palotakomplexum (12. ábra 1.). A lelőhely kutatása, hasonlóan *Brigetio*éhoz, több évszázadra nyúlik vissza, azonban szisztematikus ásatások csak a 90-es évek végén, illetve a 2000-es évek elején kezdődtek.⁶¹ A többperiódusú villakomplexum legnagyobb része már 334-re elkészülhetett. A villa központi részén egy nagy *peristylum* áll, amelynek északi oldalán a középtengelyénél egy apszisos záródású terem helyezkedik el. Ezt a két egységet kisebb, szimmetrikusan elhelyezett szobák veszik körbe, amelyek valószínűleg adminisztrációs szerepet tölthettek be. A villa 340 és 350 között történt átépítések során díszes padlómozaikokat, falfestményeket, szobrokat kapott, tehát az épület belső dekorációja reprezentatív szerepet játszott. *Mediana* villakomplexuma császári rezidencia lehetett, amelyet a térrendezése, a reprezentatív dekorációk, a szabályos szimmetria és monumentalitás is bizonyít. Ezt alátámasztja a *Codex Theodosianus* és a *Codex Iustinianus*, amelyek alapján császárok látogatásának lehetséges időpontjait lehet feltételezni.⁶² A *pannoniai* villák közül díszítettségével kiemelkedő nagyharsányi épületkomplexum rendkívül jó betekintést ad a késő római felső elit életébe. A területen az 1960-as és 80-as években végzett kutatásokat Fülep Ferenc, amelyek során a villa fürdőjét, illetve egy *hypocaustum*mal ellátott termet sikerült feltárni. A kutatás 2016-ban indult újra Mráv Zsolt vezetésével és még a mai napig folyik.⁶³ Az épületegyüttesbe egy nagy, a két végén apszissal lezárt kelet-nyugati tájolású termen át lehetett bejutni, amelyből egy hosszú folyósó vezetett be egy másik apszissal lezárt nagy négyszögletes fogadóterembe/étkezőbe. A villa a 4. század második felében alakították át luxus rezidenciává. Ezt az ásatásokon előkerült nagy mennyiségű díszes város perszonifikációt, tengeri jeleneteket és különböző növényi motívumokat ábrázoló mozaikok, valamint a polírozott mészkő falburkoló lapok töredékei és nagyon ritka darabokat tartalmazó luxus üvegtárgyak is bizonyítják. Így tehát egy rendkívül magas szintű díszítettség figyelhető meg, amely a tulajdonos gazdagságát és műveltségét reprezentálja.⁶⁴ A legfontosabb, hogy itt is megfigyelhető az apszissal lezárt terem északi oldalán szintén egy kisebb, nagyjából szimmetrikus szobákból álló épületrész (13. ábra).

Az analógiák szempontjából a legnagyobb kérdés az, hogy a *Brigetioban* feltárt apszisos épület, hogyan illeszthető bele ebbe a reprezentatív képbe. Az ásatások során ebből a periódusból nem került elő semmilyen mozaik és falfestmény töredéke, amely alapján a

⁶¹ Milosevic 2011: 169.

⁶² Milosevic 2011: 174.

⁶³ Mráv 2021: 12-13.

⁶⁴ Mráv 2021: 13-17.

reprezentációs jellege kizárható az épületnek. Az apszissal lezárt terem viszont minden analógia esetében a fogadó- és lakomaterem funkciót töltötte be, így erre *Brigetio* esetében sem tekinthetünk másként. Az épület, a feltárt falai és azok kiszedései alapján megállapított alaprajz, egy elég esetleges képet mutat. A feltételezéseim szerint az építőknek lehetett egy konkrét tervük arról, hogy hogyan is kellene kinéznie ennek az épületnek, azonban ezt valamilyen okból kifolyólag nem tudták teljesíteni, így tehát nem készült el teljes mértékben. Ez megmagyarázza azt is, hogy miért hiányoznak a teljes területéről a reprezentatív elemek. Az eredeti elképzelés egy két nagyobb teremből álló épület lehetett, amelyet nyugatról egy apszis zár le és északról 4 délről pedig 4 vagy 5 szoba határol (14. ábra).

Az épület esetében több periódus is megfigyelhető, ezeknek a behatárolása azonban nem teljesen lehetséges (15. ábra). Az épületről teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a *Valentinianus*-korban épült. Ez egy bélyeges téglá alapján állapítható meg, amely egy az épület központi termében lévő, annak déli fala alá belógó gödörből került elő. A lelet *Terentius dux*-hoz köthető, aki 364 és 371 között töltötte be a *dux Valeriae* tisztséget.⁶⁵ Ez alapján az épület *terminus post quem* keltezhető 364 utánra. Az ásatáson előkerült *Frigeridus dux* névvel ellátott bélyeges téglák alapján feltehetőleg a 370-es évek első felében építhették meg az első periódusát, amely a központi teremből, az apszisból és a 2. helyiségből állt. Nagy valószínűséggel ekkor épült meg az északi szobasor is. A kérdés viszont az, hogy mindegyik helyiség egyszerre épült-e ezen a részen vagy sem. Ezt a falak vastagságának, a falak elválásainak és a magasságadatok elemzésével vizsgáltam meg. A 4. helyiség falainak esetében nem figyelhető meg elválás így ennél biztosra vehető, hogy az épület első periódusában épült. A 6. helyiségnél már bonyolultabb a helyzet ugyanis a keleti fala jól láthatóan elválik a délitől, amely a később való építését engedi feltételezni (9. kép). Erre utal az is, hogy 65 cm széles, tehát vékonyabb, mint a másik körülbelül 90 cm széles fal. Ezzel ellentétben az északi fala, nem válik el a helyiséget nyugatról határolótól. A szobasor északi és déli falát összekötők nagyrészt 60-65 cm szélességben épültek, kivéve a 4. helyiség nyugati falát. Erre lehet az egy magyarázat, hogy először egy nagyobb helyiséget építettek, majd később vékonyabb falakkal osztották azt fel négy azonos méretű szobára. Ennek viszont ellent mond az, hogy a 6. és 8a. helyiségben megtalálható *terrazo* padlók tengerszint feletti magassága 11045 és 11024 cm (10., 11. kép). A több mint 20 cm-es különbség a járószintek között, a különböző periódusban való építésükre enged következtetni. A falak és falkiszedések aljának tengerszint feletti magassága nem vehető teljes mértékben figyelembe a periódusok elkülönítésénél, mivel a falak alapozási mélysége

⁶⁵ Lőrincz 1999: 54.

teljesen esetleges. A korábbi periódusok miatt az épület több részén ezek maradványaira helyezték a falakat. Ez megfigyelhető például a 4. helyiség esetében, ahol a 2. periódus egyik szobájának *terrazzo* padójára rakták a falakat. Ott, ahol ezek kevésbé jelentkeztek ott mélyebre ástak le. Ezt a folyamatot jól szemlélteti az, hogy az apszis fala 10874 cm, a központi terem déli fala 10988 cm, a 4. helyiség 10974 cm tengerszint feletti magasságban kezdődik. Az északi szobasor keleti felén lévő falkiszedéseknél ez az adat átlagosan 10913 cm, az ezt keletről lezáró falnál, pedig 10948 cm, tehát 35 cm-el magasabban kezdődik. Az én feltételezéseim szerint az első periódusban, az apszissal lezárt terem, a 2. a, 4. és a 6. helyiség épült meg. A 8a. és 8b. helyiség ebben a periódusban való épülését kizárnám mivel a járószintjének tengerszint feletti magassága nagyjából megegyezik az 5. szoba területén található habarcsba nyomott tegulákból kialakított padlóéval, így tehát összeköthető a kettő (12. kép). Utóbbi azonban bizonyíthatóan az épület második periódusában épült. Az első periódus tehát a 370-es évek elejére keltezhető. Az építkezés valamilyen okból egy időre megszakadhatott, amely miatt az eredeti terv kivitelezése nem sikerült. Ez feltehetőleg *Frigeridus dux* leváltásakor esetlegesen keletkező adminisztrációs problémák vagy a 374-es kvád-szarmata támadás körül kialakult fejetlenség miatt történt. Ebben a periódusban épülhetett meg a 8a. és 8b. helyiség is. Emellett az épület délkeleti részén kialakított szobák is. Utóbbinál több bizonyíték is utal arra, hogy később toldhatták hozzá. Ilyen például a 4. szoba észak-déli tájolású falának a központi terem déli lezárásától való elválása (13. kép). Ennek a falnak a létrehozásával egy 4,8 m²-es szoba jött létre, amely túl kicsi ahhoz, hogy bármilyen értelmezhető funkciót betölthessen. Feltételezéseim szerint ennek építésével egyidejűleg a 2. helyiség keleti falát visszabontották így a helyiség kibővítésre került, tehát egy átépítésről van szó. Megfigyelhető még ezen kívül, hogy a 2. helyiség déli falának keleti oldala, illetve a központi terem keleti falának déli oldala túl jól eldolgozott ahhoz, hogy ennek közvetlen folytatását lehessen feltételezni. Az építetők még ekkor is szem előtt tartották az eredeti tervet. Erre utal az északi szobasor keleti falának, illetve az épület déli zárófalának túlfutása is. Valószínű ekkor jöhetett létre a déli zárófallal párhuzamosan épített fal, amelyet lehetséges, hogy *I. Valentinianus* császár érkezése előtt közvetlenül helyeztek ide. Az így kialakított teret egy kapuépületként lehet interpretálni, amelyet azért rakhattak ide, hogy az épület elkészültségét próbálják ilyen módon szemléltetni.

Az épület tehát az apszisos központi teremből kifolyólag alkalmas lehetett arra, hogy *I. Valentinianus* császár itt fogadja a kvád követeket. A 370-es évek elejére való keltezés alapján elképzelhető, hogy valamilyen módon kapcsolódik a császár határerődítési politikájához. Lehetséges, hogy az építkezés azért lett elrendelve, mivel szükség lehetett egy reprezentatív, vendégfogadó és esetleg adminisztratív szerepet is betöltő épületre *Brigetio* legiotáborában. A

befejezetlensége miatt azonban hiányoznak a reprezentatív elemek. A rekonstruált eredeti elképzelés alaprajzilag jól beleillik a Felix Teichner által taglalt aula-típusú épületek képébe, csupán nem készült el. Száz százalékban nem bizonyítható be, hogy ez volt a kvád követek fogadásának és *I. Valentinianus* halálának a helyszíne. Valamilyen oka viszont kellett legyen annak, hogy ezt az épületet, ebben a formában, ilyen funkcióval és pont a *Valentinianus*-korban ide építették. Ez már túl sok véletlen egyszerre, ahhoz, hogy el lehessen siklani felette. *Brigetio* legiotáborában eddig nem került feltárássra más olyan épület, amely ebben a korszakban épült vagy még létezett és szintén alkalmas ilyen funkció betöltésére. Ez erősíti ezt a feltevést miszerint a tárgyalt épület lehettett a kvád követek fogadásának és *I. Valentinianus* halálának helye.

Az épület harmadik periódusa az eredeti funkciójának – nagy valószínűséggel a császár halála után – való megszűnésére, tehát 375 utánra keltezhető. Ekkor létesítették a *hypocaustum* rendszert, amely kialakítása érdekében, visszabontották a központi terem északi és a 6. helyiség nyugati falát. Itt helyezkedett el az égéstér, ahonnan a meleg levegő a *hypocaustumba* jutott. Ennek építéskor szedhették ki a helyiség *terrazzo* padlóját is. A 4. helyiségből táplálhatták a tüzet, illetve itt tárolhatták a fát, tehát egyfajta kiszolgáló funkciót tölthetett be ekkoriban. A 8a. és 8b. helyiség ekkoriban már nem valószínű, hogy létezett. A 8a. helyiségben lévő *terrazzo* padlón látható égésnyomok alapján feltehetőleg leégett (11. kép). A tűzben megrongálódhatott a 4. és 6. helyiség is, amelyre egy utóbbi falába vágott oszlophely utal. Amennyiben ezt római és nem népvándorláskori konstrukciónak tekintjük, abban az esetben itt egy javításról van szó (14. kép). Feltehetőleg ezután nem sokkal teljesen kikerült a használatból, a padlók nagy részét kiszedték, a tetőszerkezete beomolhatott, amelyet a 2. 4. és 6. helyiség területén felszínre került omladékok is jeleznek. Később erre omolhattak rá a vályogfalak, amelyet a rendkívül agyagos rétegek jeleznek. Ezután valamikor a római kor után planírozták az épület helyszínét, majd több helyen is kiszedték ennek, illetve a korábbi periódusok a falait is.

Az épület és a korábbi periódusok falainak, már előbbi felhagyása után való kiszedése miatt olyan, teljesen zárt kontextusú rétegek nem kerültek elő, amelyek ide köthetőek. Ezt jól szemlélteti az, hogy a felsőbb rétegekből is kerültek elő a *legio XI Claudia* és a *legio XXX Ulpia Victrix* bélyeges téglái. A dörzstálak esetében megjelennek a nyers színűre égetett festetlen darabok, amelyek az 1-2. század fordulójától a 3. századig keltezhetőek, a vörös bevonatosok, amelyek a 3. századig voltak használatban, illetve a mázas dörzstálak, amelyek a 4. században jelentek meg.⁶⁶ Ez is jól mutatja a leletanyag kevertségét. A későrómai kor a mázas dörzstálakon

⁶⁶ Delbó 2019: 166.

kívül még a bélyeges tégláknál jelentkezik. Ezek között *Terentius* és *Frigeridus dux*, illetve *Lupicinus tribunus* nevét említő darabok vannak. Mázas kerámiákból nem került elő sok, nagy részük oldaltöredék a többi perem. Ezek között megtalálható egy sárga mázas behúzott peremű tál töredéke, ez a 4. és 5. század fordulójára keltezhető. Hasonló került elő a budaörsi római telepről is. Ezen kívül még egy sárga mázas korsó/kancsó egyenesen álló, tagolatlan peremű nyakának töredéke található még a leletek között (Kat. 415.). Ez a 4. század közepétől az 5. század elejéig keltezhető.⁶⁷ A különlegesebb leletek közé tartozik a *Classis Flavia Histrica* bélyeges téglája, amely a legelsőként került elő a Stadion út lelőhelyen. Az ásatások során rengeteg lelet került elő, eddig összesen 6681 leltári szám került kiosztásra és még van, ami leltározásra vár, illetve nem jelen pillanatban még nem is áll az egész leletanyag a rendelkezésemre. Az apszisos épülethez köthető leletanyagot a rétegek bolygatottsága miatt elég nehéz elkülöníteni. A leletanyag még jócskán feldolgozás alatt van, de annak elkészültével rengeteg információt lehet majd leszűrni belőle. *Brigetio* kutatásának szempontjából a 2017-18-as ásatás azért fontos, mert a legiotábor létesítésétől kezdve annak a megszűnéséig beépített terület volt. Az innen előkerült leletanyag a feldolgozása után értékes adatokat szolgáltat majd a tábor anyagi kultúrájának évszázadokon át való alakulásához. Ez mögött már sok munka van, előtte viszont még több.

II. Valentinianus Brigetioban:

I. Valentinianus halála után a 4 éves *II. Valentinianus*t választották meg császárrá. Ennek helyszíne, azonban a mai napig vitát képez az ókortudományban. *Ammianus Marcellinus* csupán azt említi, hogy a 100 mérföldre lévő *villa Murocinctából* – ahol anyjával tartózkodott – hozzák a táborba.⁶⁸ Név szerint viszont nem említi, hogy *Brigetio* legiotáboráról van-e szó vagy sem. Gavin Kelly szerint ez a tábor nem *Brigetio*, hanem *Aquincum* lehetett.⁶⁹ Más kutatók szerint, azonban Kelly téved és tényleg *Brigetio* legiotáboráról lehet szó. Utóbbi tűnik logikusabbnak, mivel *Ammianus* említi, hogy *I. Valentinianus* nem talált téli szállásra alkalmas helyet Aquincumban, emellett a korábbi fejezetekben végig a *Brigetioban* történt eseményekről ír, amely alapján illogikus lenne, ha itt nem szintén arról lenne szó.⁷⁰

⁶⁷ Ottományi 2011: 264-267.

⁶⁸ Amm. Marc. XXX. 10/4-5.

⁶⁹ Kelly 2013: 362.

⁷⁰ II. Valentinianus megválasztásának helyéről szóló okfejtést lásd: Boeft et al. 2015: 204.

Összefoglalás:

Az Országos Tudományos Diákköri Konferenciára benyújtandó dolgozatomban tehát az *Ammianu Marcellinus* által leírt 370-es években történő események azonosítását tűztem ki célul. Az *I. Valentinianus* idején végbemenő erősítési folyamattal rengeteg kutató foglalkozott. Ez kiserődök, kikötőerődök és egy fejlett őrtoronyláncolat megépítéséből állt, amely elsősorban a Dunakanyar térségére koncentrálnak. *I. Valentinianus* határpolitikája keretében *Transaquincum* észak felé való kiterjesztését próbálták kivitelezni, amelynek keretében egy újabb szakaszt építettek a Csörsz-árokhoz, illetve megépítették Horány, Dunakeszi és Nógrádverőce kikötőerődjét. Emellett elkezdtek Göd-Bócsaújtelepen és Hatvan-Gombospusztán található erőd építését. Ezeket szakította meg 374-ben a kvád-szarmata támadás, amely egyben megghiúsította *Transaquincum* kiterjesztésére való kísérletet. A barbárok *Pannonia secunda* határát *Sirmium*-nál törték át majd *Valeria* térsége felé indultak. Itt a Balatontól délre fekvő területen időztek, amelyre az elrejtett éremkincsek, illetve a belső erődök (Ságvár, Alsóheténypuszta, Keszthely-Fenékpuszta) és villák (Szabadbattyán) területén lévő temetkezések és tömegsírok szolgálnak bizonyítéknak. A barbár betörés során elfoglalták Ságvár erődjét, amelyet a *horreum*-ának pusztulása is jelez. Ez itt és Alsóheténypuszta erődjénél is a védművek átépítését okozta. A barbárok ezután valószínűleg kisebb csapatokra oszlottak és szétszóródtak, majd egy erős *galliai* sereg érkezésének hírére kivonultak *Pannonia* térségéből. *I. Valentinianus* császár a büntetőhadjárat miatt, *Pannoniába* érkezett, ahol első állomása *Carnuntum* volt, innen haladt tovább *Aquincumba*, ahol pontonhidat építtetett, amelynek balparti hídfője feltehetőleg a nógrádverőcei kikötőerődnél Paulovics István által megtalált fa cölöpökkel azonosítható. A császár mégsem itt kelt át, hanem valószínűleg a Szentendrei-sziget északi részén. A büntetőhadjárat ezen szakasza a Dunakanyartól északra elterülő térséget érinthette. A tél közeledtével szállást keresett, amelyet végül a *Savariában* talált meg. Itt teljes bizonyossággal a helytartói/császári palotában szállt meg. A kvádokkal való fegyverszünet kötésének és a büntetőhadjárat 376-ra tervezett folytatására való felkészülés miatt, *Brigetioba* indult. Itt nagy valószínűséggel a 2017-ben és 2018-ban a Komárom-Szőny/Stadion út lelőhelyen feltárt apszisos épületben fogadta a kvád követeket és itt is halhatott meg. A halála után feltehetőleg ugyanebben az épületben választhatták meg fiát *II. Valentinianus* császárt is.

A téma alapvetően példa arra, hogy hogy lehetséges egy történeti forrást, régészeti és numizmatikai adatokkal lényegében kézzelfoghatóvá tenni. Az, hogy ennek az *Ammianus Marcellinus* által leírt történetnek ennyi pontját azonosítani lehet számomra már magában egy nagyon nagy dolog. Az még csak hozzá teszem, hogy az egyik helyszín a

befejezetlensége miatt az egész Római Birodalom területén egyedülálló Göd-Bócsaújtelep. Egy másik helyszín pedig egy császár, I. Valentinianus halálának valószínűsíthető helye. Különösen megtisztelhető, hogy ennek a feldolgozását én végezhetem.

Bibliográfia és rövidítések feloldása:

AlbReg: Alba Regia

AntHun: Antiquitas Hungarica

ArchÉrt: Archaeologiai Értesítő

BudRég: Budapest Régiségei

DissArch: Dissertationes Archaeologicae

MHB: Monumenta Historica Budapestinensia

MR: Magyar Régészet

SVMMÉ: Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője

SzKJMÉ: Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve

Alföldi 1942: Alföldi, A.: Aquincum a későrómai világban. In: Szendy, K. (Szerk.), Budapest története 1. Budapest az ókorban. Budapest 1942 670–746.

Alföldi R. 1949: Alföldi, R. M.: A szőkedencsi későrómai éremlelet. Néhány adat a 374-75. év történetéhez – Monnaies du Bas Empire découvertes à Szőkedencs. Contributions de la circulation monétaire à la connaissance de l'histoire années 374-75. *AntHun* 3 (1949) 86–92.

Bartus et al. 2015: Bartus, D. – Emese, Sz. – Borhy, L.: Short report on the excavations in Brigetio 2015. *DissArch* 3/3 (2015) 245-262.

Bartus et al. 2018: Bartus, D. – Johácz, Sz. – Borhy, L. – Számadó, E.: Short Report on the excavations in the legionary fortress of Brigetio (2017-2018). *DissArch* 3/6 (2018) 541-548.

Boeft et al. 2015: Boeft den, J. – Drijvers, J.W. – Hengst den, D. – Teitler, H.C.: Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXX. Leiden 2015.

Delbó 2019: Gátfalvi-Delbó, G.: Brigetio településrendszerének kerámiaművészete. Doktori disszertáció. Komárom 2019.

- Éry – Nádorfi 2009: Éry, K. – Nádorfi, G.: Késő római kori tömegsír Szabadbattyán határában. *AlbReg* 38 (2009) 15–19.
- Jones 1971: Jones, A.H.M – Martindale, J. R. – Morris, J. *Prosopography of the Later Roman Empire Vol. 1*. Cambridge 1971.
- Jones 1973: Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey I*. Oxford 1973.
- Kaba 1991: Kaba, M.: *Thermae maiore legionis 2. Adiutricis* MHB 7 Budapest 1991.
- Kelly 2013: Kelly, G.: The Political Crisis of AD 375-376. *Chiron* 43 (2013) 357-410.
- Kovács 2005: Kovács, P.: Excavations in the Roman military fort of Annamatia (Baracs) between 1995 and 2005 I. Budapest 2005.
- Kovács 2018: Kovács, P.: Pannonia története Kr. u. 374-378 között. In: Forisek P. – Szabó, Á – Szakács J. (szerk.): „Hadak útján” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája. Debrecen 2018 85-127.
- Lőrincz 1999: Lőrincz, B.: A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valeriában. In: Gaál A. (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai*, Bölcské, 1998. október 7. Szekszárd 1999 53-68.
- Miklósity 2011: Miklósity Szőke, M.: Ságvár, Belső erőd. In: Kisfaludi, J. (Szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2010 – Archaeological Investigations in Hungary 2010*. Budapest 2011 338–339.
- Milosevic 2011: Milošević, G.: A Residential Complex at Mediana: the Architectural Perspective. In: Bülow, G. – Zabehlicky H. (szerk.): *Bruckneudorf und Gamzigrad, Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Bonn 2011 167-176.
- Mócsy 1974a: Mócsy, A.: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest 1974.

- Mócsy 1974b: Mócsy, A.: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London, Boston 1974.
- Mráv 1999: Mráv Zs.: "*Valentinianus ... in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit.*" (Amm. Marc., XXIX 6, 2) In: Gaál A. (szerk.): Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bölske, 1998. október 7. Szekszárd 1999 53-68.
- Mráv 2003: Mráv, Zs.: Hatvan-Gombospuszta fortlet. In: Visy, Zs. (szerk.): The Roman army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003 207-209.
- Mráv 2005: Mráv, Zs.: Egy erőd, amely sohasem épült fel. Régészeti kutatások Göd-Bócsaújtelepen, a késő római erőd területén 2000-2001. *SzKJMÉ* 7 (2005) 291-334.
- Mráv 2011: Mráv, Zs.: Dunakeszi – Late Roman fortlet along the Danube. Guide to Hungarian Sites of the Roman Limes that Are Nominated for World Heritage Status 1. Budapest 2011.
- Mráv 2021: Mráv, Zs.: Egy késő római luxusvilla Nagyharsányban, a Szársomlyó-hegy lábánál. *MR* 10/1 (2021) 11–21.
- MRT 9: Torma, I. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája A szobi és a váci járás (XIII/2). Budapest 1993.
- Nagy 2003: Nagy, M.: Nógrádverőce fortlet. In: Visy, Zs. (szerk.): The Roman army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003 169-170.
- Nádorfő 2007: Nádorfő, G.: Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római kori épület feltárásáról. *AlbReg* 36 (2007) 171–178.
- Ottományi 2011: Ottományi, K.: Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen. *Arrabona* 49/1 (2011) 264-290.
- Paulovics 1934: Paulovics, I.: A nógrádverőcei római erőd feltárása (előzetes beszámoló). *ArchÉrt* 47 (1934) 158–163.

- Šašel Kos 1996: Šašel Kos, M.: The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia – A Reminiscence of Marcus Aurelius? *Situla* 34 (1996) 145-175.
- Soproni 1969: Soproni, S.: Limes Sarmatiae. *ArchÉrt* 96 (1969) 43-53.
- Szabó – Borhy 2015: Szabó, M. – Borhy, L.: Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak. Budapest 2015.
- Szilágyi 1958: Szilágyi, J.: Az aquincumi helytartói palota. *BudRég* 18 (1958) 53-77.
- Teichner 2011: Teichner F.: „*Nam primum tibi mater Hispania est, terris omnibus terra felicior*“ Spätantike Villen und Residenzen auf der Iberischen Halbinsel. In: Bülow, G. – Zabehlicky H. (szerk.): Bruckneudorf und Gamzigrad, Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Bonn 2011 293-308.
- Tóth 1975: Tóth, E.: A savariai császári palota építéstörténetéhez. *ArchÉrt* 102 (1975) 25-45.
- Tóth 2009: Tóth, E.: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei, Vol. 8. Helytörténeti Sorozat, Dombóvári Városszépítő Egyesület. Dombóvár 2009.
- Tóth 2013: Tóth, E.: A savariai császári palota és díszterme. *SVMME* 36 (2013) 187-202.
- Tóth – Horváth 2024: Tóth, E. – Horváth, F.: A ságvári késő római erőd horreuma. *ArchÉrt* 149 (2024) 243-268.
- Visy 2003: Visy, Zs.: Towers and Fortlets. In: Visy, Zs. (ed.), The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica. Pécs 2003 164-180.
- Ókori forrásjegyzék:
- Amm. Marc. Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri*. / Történeti könyvek. (fordítás: Szepes, Gy.: *Róma története. Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei*. Budapest 1993.;

Goold, G. P.: *Ammianus Marcellinus With an English Translation by John C. Rolfe Volume III*. London 1986.